

ذهن و زبان حافظ

ویراست سوم، با افزایش دهها مقاله

بهاءالدین خرمشاهی

ویراست سوم / چاپ دهم

انتشارات ناهید

فهرست

- پیشگفتار ویراست سوم / چاپ هشتم ۱۱
- مقدمهٔ ذهن و زبان حافظ (چاپ اول) ۱۵
- پیشگفتار چاپ دوم (بر ذهن و زبان حافظ) ۱۹
- پیشگفتار چاپ پنجم (بر ذهن و زبان حافظ) ۳۷
- رونق بازار حافظ پژوهی ۴۳
- وجوه امتیاز و عظمت حافظ (روایتی تازه) ۵۷
- تأثیر ادب پیش از حافظ بر حافظ ۶۹
- قرآن و اسلوب هنری حافظ ۷۳
- حافظ و قرآن ۸۷
- انقلاب حافظ در غزل ۹۵
- دستورمندی در سبک و ساختار سخن حافظ ۱۰۹
- حافظ از چه سخن می‌گوید ۱۱۷
- اعجاز در ابهام ۱۲۳
- اختلاف قراآت (بعضی دگرخوانی‌ها در شعر حافظ) ۱۴۵
- میل حافظ به گناه ۱۵۵
- کژتابی در شعر حافظ ۱۷۹
- حافظ و انکار معاد؟ ۱۹۱
- نظری به طنز حافظ ۲۱۷
- اندیشه‌های ملامتی حافظ ۲۳۷

حافظ عزیزکرده خداوند است (گفت‌وگو با بهاء‌الدین خرمشاهی به مناسبت روز ملی حافظ) ۶۶۷
 گفت‌وگو دربارهٔ حافظ (به مناسبت بزرگداشت جهانی او در سال ۱۳۶۷ ش) ۶۷۳
 حافظ سخنگوی ناخودآگاه قومی ماست (گفت‌وگو با «همشهری» به مناسبت انتشار تصحیح
 نسخهٔ خلخال) ۶۸۱
 گفت‌وگو دربارهٔ جدیدترین تصحیح دیوان حافظ (با قرائت‌گزینی انتقادی هاشم جاوید و ب. خرمشاهی) .. ۶۸۵
 گفت‌وگوی حافظ پژوهانه (دربارهٔ تصحیح خرمشاهی از دیوان حافظ) ۶۹۷

مدارا در شعر و شخصیت حافظ ۲۵۱
 حافظ و تشیع ۲۶۵
 حافظ و عرفان ۲۷۷
 گوته و حافظ (هدلی از همزبانی بهترست) ۲۸۵
 تأثیر شعر نظامی در شعر حافظ ۳۱۵
 حق سعدی به گردن حافظ ۳۳۱
 خواجه و حافظ ۳۶۱
 حافظ شاملو (نقد بر روایت شاملو از دیوان حافظ) ۳۸۱
 در حاشیهٔ کوی دوست ۴۱۳
 درس حافظ (نقد و معرفی شرح حافظ اثر دکتر محمد استعلامی) ۴۲۷
 هستی‌شناسی حافظ (نقد کتاب استاد داریوش آشوری) ۴۳۷
 آفتابی در میان سایه‌ای (نقد حافظ به سعی سایه) ۴۴۹
 حقیقت‌ستیزی مؤدبانه (دربارهٔ دیوان حافظ به تصحیح ب. خرمشاهی) ۴۶۹
 اهتامی بی‌اهمیت (نقد تصحیح سهیلی خوانساری از دیوان حافظ) ۴۸۱
 حافظ اندیشه (نقد و نظر بر کتاب استاد مصطفی رحیمی) ۴۹۳
 دیوان حافظ تصحیح قزوینی - غنی و منتقدانش ۴۹۷
 حافظ پژوهی‌های علامه قزوینی ۵۱۷
 اوجی دیریاب و کوششی کامیاب در تصحیح دیوان حافظ (دربارهٔ تصحیح جدید دکتر سلیم نیساری) ۵۲۹
 تصحیحها و طبعهای دیوان حافظ ۵۸۳
 شرحهای دیوان حافظ ۵۹۵
 شرح یک بیت دشوار حافظ (چشم جادوی تو خود عین سواد سحر است) ۵۹۹
 شرح یک بیت حافظ (به پیش خیل خیالش کشیدم ابلق چشم) ۶۰۷
 مقدمهٔ کتاب چارده روایت ۶۱۱
 پیشگفتار بر گزیدهٔ اشعار حافظ ۶۱۷
 پیشگفتار بر دیوان حافظ (با قرائت‌گزینی انتقادی هاشم جاوید و بهاء‌الدین خرمشاهی) ۶۳۳
 سالها بندگی صاحب دیوان کردم (پیشگفتاری بر چاپ دوم دیوان حافظ تصحیح استاد دکتر سلیم نیساری) ۶۴۳
 فال حافظ و حقیقت و مجاز آن ۶۴۹
 «جام عدل» در شعر حافظ (نقد و نظر) ۶۵۷

رونق بازار حافظ پژوهی

(روایت روزآمد شده)

حافظ‌شناسی به معنای شناخت حافظ و بحث و فحص درباره آراء و افکار و چون و چندی او و طبع و نثر آثارش یا آثاری درباره او، به یک معنی سابقه‌اش به عصر حافظ می‌رسد که خودش به جاذبه عالمگیر سخن خویش و روایی آن آگاهی دارد چنانکه می‌گوید:

— زبان کلک تو حافظ چه شکر آن گوید
که گفته سخت می‌برند دست به دست

— طی مکان بین و زمان در سلوک شعر
این طفل، یکشبه ره یکساله می‌رود

— شکرشکن شوند همه طوطیان هند
زین قند پارسی که به بنگاله می‌رود

— عراق و فارس گرفتی به شعر خوش حافظ
بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است

فکند زمزمه عشق در حجاز و عراق
نوای بانگ غزل‌های حافظ از شیراز

شاید از هیچ دیوان فارسی دیگر به اندازه دیوان حافظ نسخه خطی ساده یا تذهیب‌شده در کتابخانه‌های ایران و هند و پاکستان و افغانستان و ترکیه پراکنده نباشد. ایرانیان اگر درباره هر کس یا هر موضوع دیگر اختلاف نظر داشته‌اند، درباره حافظ، و نیز سعدی و مولانا و فردوسی نداشته‌اند. اگر در سال‌های اخیر نام فردوسی و خیام با احتیاط و بدگمانی و گاه بدگویی برده می‌شود، ربطی به واقعیت فردوسی و خیام ندارد. بلکه ربط به تبلیغاتی دارد که در اطراف این دو

می‌گذرانند - تصحیح و انواع فهرس برای آن تنظیم گردیده و در چهار جلد، هر یک هشتصد صفحه و مجموعاً در ۳۲۰۰ صفحه، عن قریب به عنایت الهی از سوی نشر قطره انتشار خواهد یافت. [و بحمدالله تا امروز - ۱۳۸۴ - چهار بار چاپ شده است].

کتاب پنجم کتابی است به نام حافظ، جزو سلسله بنیانگذاران فرهنگ امروز (تهران، طرح نو، ۱۳۷۳). این کتاب در واقع مکمل و تکمله ذهن و زبان حافظ شمرده می‌شود و برای نمایاندن کل شاکله فکری و فرهنگی حافظ نوشته شده است. شاید خالی از فایده نباشد که عناوین فصلهای دهگانه آن را در اینجا یاد کنیم: (۱) زمانه حافظ (۲) زمینه فرهنگی حافظ (۳) اندیشه سیاسی و سلوک فردی و اجتماعی حافظ (۴) سبک حافظ (۵) اندیشه‌های فلسفی و کلامی حافظ (۶) اندیشه‌های دینی و اعتقادات حافظ (۷) اندیشه عرفانی حافظ (۸) دو پیام و دستاورد بزرگ حافظ: عشق و رندی (۹) از حافظ چه می‌توان آموخت؟ (۱۰) حافظ در جهان ادب و ادب جهان که معرفی ارزیابانه بیش از یکصد متن حافظ پژوهی (اعم از تصحیح‌های دیوان، شرحها، و کتابهای مفرد عادی) است.

کتاب ششم تصحیح دیوان حافظ است بر مبنای نسخه اصیل و ارجمند خلخال، مکتوب به سال ۷۲۸ ق، و دو نسخه به عنوان نسخه‌های مددکار تصحیح و به اصطلاح نسخه بدل: یکی نسخه بادلیان مکتوب به سال ۸۴۳ ق، و دیگری نسخه دانشگاه پنجاب، مکتوب به سال ۸۹۴ ق. البته تمام تلاش مصحح، در این جهت بوده است که در این تصحیح، متن خلخال را با دو متن بدل، مزج و تلفیق نکند، بلکه همه اختلافها را همراه با دهها یادداشت نسخه‌شناختی در پای هر صفحه آورده است و گزارش همه و یکایک اصلاحات و تصحیحات را برای اطلاع خوانندگان و حافظ‌پژوهان در جای خود در پای صفحات یاد کرده است - در حال حاضر این اثر در صحافی است، و ان‌شاءالله در همین روزها، از سوی نشر نیلوفر و جامی به بازار عرضه خواهد شد. [اکنون، سال ۱۳۸۴ چاپ پنجم آن منتشر شده است].

کتاب هفتم برگزیده و شرح غزل‌های حافظ است، که جزو سلسله «ادب جوان» (به مسؤولیت راقم این سطور) ان‌شاءالله تا قبل از پایان سال ۱۳۷۳، از سوی نشر فرزانه، انتشار خواهد یافت. این اثر با همکاری و همیاری دوست فرزانه‌ام، آقای مهرداد نیکنام (صاحب کتابشناسی حافظ)، تدوین شده است و مخاطب آن دانش‌آموزان و دانشجویان سالهای اول دانشگاهها و اصولاً غیرمتخصصان هستند، و لذا توضیحات آن همه فهم و آسان‌یاب است. [و پنج کتاب دیگر که مجال معرفی نیست].

اگر شیفتگان حافظ، هشدار حافظ بس شادروان امیری فیروزکوهی را، از سر ارادت خارق‌العاده‌ای که به حافظ دارند، در طی این بیست و چند سال نادیده و نشنیده گرفتند، اما گویا بنده باید کوتاه بیایم و خدمت خود را در عالم حافظ‌پژوهی با عرضه داشت این آثار هفتگانه (که سپس ۱۲ گانه شد، ولو ارزش عالی و متعالی نداشته باشند) کافی بدانم، اگرچه این‌گونه کارها که

غالباً حاصل شور و شیدایی است، بازنشستگی ندارد. از سوی دیگر با اینهمه پرکاری، همچنان احساس قصور و تقصیر دارم. به قول حافظ:

چگونه سر ز خجالت برآورم بر دوست که خدمتی بسزا برنیامد از دستم
باری برای نوشتن کتابی دیگر، دیگر ضرورتی احساس نمی‌کنم. اما نوشتن مقاله ناگزیر به نظر می‌رسد. از جمله نقد و نظر درباره کارهای حافظ پژوهی و یا گاهی بحث درباره بی‌تی و نکته‌ای از شعر حافظ.

آری در میان این آثار دوازده‌گانه حافظ پژوهی، ذهن و زبان حافظ نخستین اثر و لذا در حکم فرزند ارشد من است، و خداوند را سپاسگزارم که در هیأتی آراسته، و ان‌شاءالله بدون غلط‌های چاپی، تجدید طبع یافته است. طبع پنجم این اثر نسبت به طبع‌های پیشین، یکی همین پیشگفتار را اضافه دارد و دیگر هشت مقاله، در مقدمه چاپ اول، مقالات هفتگانه ذهن و زبان را معرفی کرده‌ام که تکرار آنها، حتی به اختصار هم ضرورت ندارد، آنچه ضرورت دارد معرفی اجمالی هشت مقاله جدید است، از این قرار:

(۱) «کژتابی در شعر حافظ»: کژتابی اصطلاح جدیدی است که بنده چند سال پیش برای بیان ایهامها و گونه‌ای از ایهامها و معنی‌دهی‌های ناخواسته و اختلاهای ساختاری و غالباً طنزآمیز و لبخندبرانگیز، برگزیده‌ام و آغاز چاپ آن به صورت سلسله مقالات به هم پیوسته در کیهان فرهنگی دوره اول و ادامه آن در مجله ارجمند کیان بوده است. ۵ فقره از این مقالات یعنی «کژتابیهای زبان»، در چاپ اول سیربی سلوک و مجموعاً ۸ فقره آنها در چاپ دوم سیربی سلوک (نشر معین، ۱۳۷۳) درج گردیده است و بنده در مجموع تخطئه یا تحسینهای بسیاری از بابت آنها شنیده‌ام و تقریباً هیچ‌کدام را - جز در حد همین اشاره به روی خود نیآورده‌ام و در حال حاضر نگارش جمله به جمله و بسیار کند و آهسته - پیوسته «کژتابیهای زبان» شماره [۲۹] را نیز نگاشته‌ام. از میان آن کژتابیها آنچه به شعر حافظ مربوط می‌شد و فراوان هم بود، خارج نویسی شد که خود تشکیل مقاله‌ای نسبتاً مفصل را داد و در کتاب حاضر درج گردید. بهتر است دو نمونه از آنها به دست بدهم که غالباً سر به سر گذاشتن خوشباشانه و طنزآمیز حافظ و شعر حافظ است. مثلاً وقتی حافظ می‌گوید:

چو پیراهن شوم آسوده خاطر / گرش همچون قبا گیرم در آغوش؛ بوالفضولی مثل من پیدا می‌شود که بپرسد مگر پیراهن آسوده خاطر است یا می‌تواند باشد؟

یا وقتی می‌گوید: صراحی و حریفی گرت به چنگ افتد / به عقل نوش که ایام فتنه‌انگیز است، باز جای این پرسش شیطنت‌آمیز هست که مگر حریف (نازنین خوبرو) نوشیدنی است؟ و نظایر این. به تجربه دیده‌ام که کسانی که در شگفتیهای شگرف زبان، تأمل دارند، از این‌گونه بحثها خوششان می‌آید. بعضی‌ها هم تصور می‌کنند که بنده به حریم حرمت زبانشناسی آکادمیک، تخطی